

ΕΝΑΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ ΤΟΥ ΜΑΚΙΑΒΕΛΙ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ: Ο ΠΟΙΗΤΗΣ ΣΙΜΩΝΙΔΗΣ

ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΔΕΝΔΡΙΝΟΥ

Τα πρώιμα κείμενα της ελληνικής αρχαιότητας δε μας δίνουν μεν ακόμη ολοκληρωμένες θεωρίες πολιτικής φιλοσοφίας, όμως βρίσκουμε σ' αυτά νύξεις βαρυσήμαντες για θέματα που σε κατοπινότερες εποχές απόκτησαν ιδιαίζον βάρος. Ειδικά εδώ θα μας απασχολήσει ένα τέτοιο κείμενο του ποιητή Σιμωνίδα από την Κέα. Παρόλο που τούτος διόλου δεν έχει καταλεχθεί στους πολιτικούς στοχαστές, θεωρώ ότι κατ' εξοχήν εκφράζει πολιτική σκέψη ειδικά με το ποίημά του το γνωστό ως «Σκόλιο προς τον Σκόπα»¹, πολιτική σκέψη που επιχειρημούμε να διερευνήσουμε στα παρακάτω.

Α'. Πραγματολογικά στοιχεία

Με δεδομένο ότι η παρούσα εργασία αποτελείται σε γνώστες του αρχαιο-ελληνικού πνευματικού χώρου, θεωρήσαμε ότι δεν της χρειάζεται να φορτωθεί με παραθέσεις στοιχείων από το πραγματολογικό περιβάλλον του θέματος. Υπενθυμίζουμε μόνον ότι:

α) «Σκόλιο» φαίνεται πως οι αρχαίοι ονόμαζαν² έναν τύπο τραγουδιού που στο τραπέζι συνόδευε το κρασί, και που το έλεγαν όχι ο καθένας κατά τη σειρά όπως βρισκόταν καθισμένος, αλλά οι πιο κατάλληλοι. Έτσι μέσα στη συντροφιά το τραγούδι ακολουθούσε ανώμαλη (λοξή) πορεία, στην οποία —πιθανό— οφείλει την ονομασία του (σκολιός = λοξός). Το είδος ξεκίνησε με αυτοσχεδιασμούς, ήταν περίπου κάτι ανάλογο με τις σημερινές λαϊκές μαντινάδες, κι ωστόσο ήρθε η στιγμή που ασχολήθηκαν μ' αυτό επώνυμοι ποιητές υψηλής σειράς, όπως στην περίπτωση που μας απασχολεί εδώ. Το σκόλιο παίρνει συχνά το χαρακτήρα του γνωμικού ποιήματος, αν και στο προκείμενο έχει επίσης υποστηριχτεί³ ως πιθανή εκδοχή, ότι ήταν στην ουσία του «εγκώμιο».

β) Ο Σκόπας ήταν γόνος της μεγάλης, ισχυρής και βαθύπλουτης γενιάς των Σκοπαδών, που κυβερνούσε την περιοχή της Κραννώνας στη Θεσσαλία. Ο ίδιος προφανώς ήταν τότε τύραννος, με λαμπρή αυλή η οποία προσέλκυε ποιητές και άλλους διανοούμενος. Ο Σιμωνίδης εξ άλλου, προικισμένος ποιητής, αλλά και άνθρωπος με ακτινοβολούσα παρουσία, όπως επίσης φημιζόμενος για τη φιλοχρηματία του, είχε εγκατασταθεί για ένα διάστημα πριν από τους περσικούς πολέμους στο περιβάλλον των θεσσαλών αυτών ηγεμόνων.

Εκεί γράφτηκε το ποίημα για το οποίο μιλάμε και που το διέσωσε ως εμάς ο Πλάτων με το διάλογο «Πρωταγόρας», 339a επόμ. Κατά τον Λέσκυ (ο.π. 282), «ό,τι χαιρόταν ο Σιμωνίδης στα τραπέζια των μεγάλων έπρεπε να το εξοφλήσει με

πνευματικά δώρα». Ένα πνευματικό δώρο λοιπόν προς τα Σκόπα φαίνεται να ήταν το σκόλιο τούτο, παρόλο που δεν ξέρουμε τίποτε άλλο για τις συνθήκες που το συνόδευαν. Κατά τα παρουσιαζόμενα στον πλατωνικό διάλογο, στην προσπάθεια Σωκράτη και Πρωταγόρα να ερευνήσουν, καθένας από τη σκοπιά του, την έννοια της αρετής, ο δεύτερος φέρνει στο προσκήνιο το ποίημα του Σιμωνίδη ως κείμενο που προσπαθεί να ορίσει τον «ἀγαθὸν ἄνδρα» και που άρα έχει κάτι να πει για το θέμα της έρευνάς των. Το επικαλείται όμως μ' έναν περίεργο τρόπο: με τον ισχυρισμό ότι ο ποιητής περίπου δεν ήξερε τι έλεγε αφού, αρχίζοντας μεν προβάλλει τη θέση ότι δύσκολο είναι να γίνει κανείς αγαθός, λίγους δε στίχους πιο κάτω ξεχνά τι υποστήριξε και, αναφερόμενος στο γνωστό ρητό του Πιττακού που έλεγε το ίδιο («χαλεπὸν ἔσθλὸν ἔμμεναι»), κατηγορεί το μυτιληναίο σοφό γι' αυτό και δηλώνει ότι δεν αποδέχεται την κρίση του. Για να ξεκαθαριστεί το βάσιμο μιας τέτοιας μομφής κατά του Σιμωνίδη ακολουθεί μακρά συζήτηση που, όπως θα δούμε, δεν καταλήγει πουθενά.

Έτσι, εκτός από το κείμενο του ποιήματος, ο Πλάτων μας παρουσίασε και μια ερμηνευτική προσπάθεια, την πρώτη που ξέρουμε γι' αυτό. Αλλά και δημιουργήσε συνάμα ένα σημαντικό πρόβλημα, το αν αληθινά ο Σιμωνίδης, λέγοντας όσα είπε, αντιφάσκει προς τον εαυτό του. Το πρόβλημα το παρέλαβε η νεότερη φιλολογία, όπου διεθνώς πολλά γράφτηκαν και διστάμενες απόψεις υποστηρίχτηκαν, διυλίζοντας την πιθανή σημασία των λέξεων που έχει χρησιμοποιήσει ο ποιητής (λεπτομερέστερα πιο κάτω). Αυτονόητο ότι, για να περάσουμε στο καθαυτό θέμα μας, πρέπει προηγουμένως να προσδιορίσουμε τη θέση μας ως προς την αμφισβήτηση αυτή για την έννοια και την αξία του σιμωνίδειου κειμένου, στο οποίο ετοιμαζόμαστε να βασιστούμε.

Β'. Η υποτιθέμενη «αντίφαση»

Το ποίημα φαίνεται να αρχίζει με τους εξής στίχους:

ἄνδρ' ἀγαθὸν μὲν ἀλαθέως γενέσθαι
χαλεπὸν χερσίν τε καὶ ποσὶ καὶ νόῳ
τετράγωνον ἄνευ ψόγου τετυγμένον·

Ακολουθούν κάποιοι στίχοι που δε μας σώζονται (ίσως 7), για τον αριθμό πάντως των οποίων όπως και για το περιεχόμενό τους οι ερευνητές διαφωνούν. Κι αμέσως κατόπιν οι στίχοι που φέρονται υπό τους αριθμούς 11-13:

οὐδέ μοι ἔμμελέως τὸ Πιττάκειον
νέμεται, καίτοι σοφοῦ παρὰ φωτὸς εἰ-
ρημένον· χαλεπὸν φάτ' ἔσθλὸν ἔμμεναι.

Είναι αρκετά δύσκολο να ανιχνεύσουμε τη σειρά σκέψεων του κατά Πλάτωνα Πρωταγόρα, η οποία τον έκαμε να ανατρέξει στο ποίημα του Σιμωνίδη και συνάμα να παρουσιάσει ως αντιφατικό το περιεχόμενό του. Σε τέτοιες περιπτώσεις ας μη ξεχνάμε ότι ο Πλάτων δεν ήταν μόνο φιλόσοφος, αλλά στην ουσία του και ποιη-

τής και έξοχος χειριστής της δραματικής τέχνης. Η δε από πάντα αναγνωριζόμενη ποιητική άδεια τού δίνει το δικαίωμα να χρησιμοποιεί με αρκετήν ελευθερία γεγονότα και καταστάσεις⁴, όταν αυτή τον βοηθά να προβάλλει το μήνυμά του ή να ρυθμίζει κατά τους σκοπούς του τη σκηνική οικονομία των έργων του. Στο προκείμενο λοιπόν, δια στόματος Πρωταγόρα, φαίνεται να εγείρει το θέμα που ήδη σημειώσαμε — δηλ. συγκεκριμένα: ενώ ο Σιμωνίδης στους πρώτους τρεις στίχους εξέφρασε την κρίση ότι «το να γίνει κανείς αγαθός άνδρας είναι δύσκολο», στους στίχους 11-13 επιτίθεται κατά του Πιττακού, από τον οποίο προέρχεται το ταυτόσημο γνωμικό, διατυπώνοντας τη διαφωνία του προς αυτό και αντιφάσκοντας έτσι με ό,τι λίγο πριν είπε. Στη συνέχεια ο (κατά Πλάτωνα επίσης) Σωκράτης, με τρόπο χαρακτηριστικά απρόσφορο και με σειρά παρερμηνειών⁵, υποστηρίζει ότι η αντίφαση δεν είναι παρά φαινομενική, διότι στην πραγματικότητα άλλο λένε οι τρεις πρώτοι στίχοι —εκφράζοντας ορισμό του ίδιου του Σιμωνίδη στο θέμα του «ἀγαθοῦ ἀνδρός»— και άλλο είναι το νόημα του πιττάκειου γνωμικού, το οποίο ο ποιητής αποκρούει στους στίχους 11-13. Τελικά το θέμα μένει ανοιχτό αφού οι δύο πρωταγωνιστές δεν καταλήγουν σε συμπέρασμα, ο δε Σωκράτης να διατυπώνει το επισφράγισμα: «νομίζω να αφήσουμε κατά μέρος τους ποιητές και με δικές μας δυνάμεις να συζητήσουμε», γιατί αλλιώς κουβέντα με ποιήματα «θα ήταν εντελώς όμοια με τα συμπόσια των φαύλων και αγοραίων ανθρώπων» (!, 347c-348a).

Είναι γνωστή βεβαίως η αντιπάθεια του Πλάτωνα για τους ποιητές, που και τους εξόρισε από την «Πολιτεία» του. Έχουμε λοιπόν νομίζω κάθε λόγο να συμπεράνουμε, ότι το επεισόδιο τούτο εντάσσεται μεν στην όλη οικονομία του έργου, αλλά καθόλου δεν μαρτυρεί ότι ο Πλάτων, που τόσο ξεστρατίζει τη συζήτηση, πίστευε αληθινά πως υπάρχει θέμα αντίφασης του Σιμωνίδη, είτε ουσιαστικής κατά τον Πρωταγόρα είτε φαινομενικής κατά το Σωκράτη⁶.

Παρόλο τούτο, το «καρφί» για την αντίφαση επιβίωσε κι έφτασε μέχρι τις μέρες μας. Καθώς το είπαμε κιόλας, οι νεότεροι ερευνητές εντρύφησαν αρκετά στο θέμα, διατυπώνοντας ποικίλλουσες και αντικρουόμενες απόψεις. Φαίνεται πάντως να συμφωνούν στο ότι οι χαμένοι στίχοι 4-10 δε θα βοηθούσαν στη λύση, γιατί αλλιώς θα τους είχε επικαλεστεί ή ο Σωκράτης ή ο Πρωταγόρας. Ως προς την ερμηνεία, ήταν στ' αλήθεια δύσκολο να αποδεχτεί κανείς, ότι άνθρωπος σαν το Σιμωνίδη δεν ήξερε τι έλεγε και έπεφτε σε τόσο αδέξιες αντιφάσεις. Πιο πρόσφορο επομένως παρουσιαζόταν το να τεκμηριωθεί η σωκρατική θέση που αναφέραμε, ότι ουσιαστικά δεν υπάρχει αντίφαση. Η επιχειρηματολογία των σύγχρονων ερευνητών υπέρ του ότι ο διατυπούμενος στους πρώτους στίχους ορισμός του Σιμωνίδη είναι διαφορετικής έννοιας από το παρακάτω αποκρουόμενο γνωμικό του Πιττακού, βασίστηκε σε λεπτόλογες σημασιολογικές αναλύσεις των λέξεων, που άλλες ξεκινούν από τους λεκτικούς διαχωρισμούς του Προδίκου ή την ανάλογη επιχειρηματολογία του Σωκράτη και άλλες όχι. Ανάμεσά τους μπορούμε να επισημάνουμε ως προβαλλόμενα διαφοροποιητικά στοιχεία, ότι ο Σιμωνίδης αναφέρει «γενέσθαι» ενώ ο Πιττακός «έμμεναι», ότι ο Σιμωνίδης μιλά για άνδρα «ἀγαθόν» ενώ ο Πιττακός για «έσθλόν», ότι ο δεύτερος θέτει το ζήτημα ως απλώς δύσκολο ενώ ο πρώτος το θέλει ακατόρθωτο, ότι ο όρος έσθλός έχει ταξικό χρώμα που ο Σιμωνίδης το αποκρούει, κι όλα αυτά συνοδευόμενα από λαβυρινθώδη επεξεργασία των

αντίστοιχων εννοιών, που αποδίδονται διαφορετικά από τον κάθε συγκεκριμένο ερευνητή, ανάλογα με τη θέση που υποστηρίζει⁷.

Δεν είναι η δουλειά μας εδώ να μπούμε σ' αυτές τις φιλολογικές ανιχνεύσεις. Αν θυμηθούμε όμως ότι ο Σιμωνίδης ήταν ένας δαιμόνιος άνθρωπος που είχε επιβάλει την παρουσία του σ' όλο τον ελληνικό χώρο, και ότι κατά τις εμφανίσεις του στόχο είχε να αποσπά επιδοκιμασία με τα αντίστοιχά της οικονομικά ωφέλη, θα πρέπει να δεχτούμε ότι εφρόντιζε πάντα να είναι σαφής, ώστε άνετα να τον καταλαβαίνει το ακροατήριό του — πράγμα άλλωστε που μαρτυρείται και από τα άλλα ποιήματά του. Αλλά έτσι θα πρέπει επίσης, νομίζω, να θεωρήσουμε ως εντελώς αδύνατο το να έγραψε το σκόλιο για τον Σκόπα κατά τέτοιον τρόπο, που θα χρειαζόταν να τον ακολουθεί μια ομάδα φιλόλογων, για να επεξηγεί στους παρακαθήμενους το νόημα των στίχων του! Βρίσκω λοιπόν φυσικό να συμπεράνουμε πως, όταν οι φιλολογικές ερμηνείες κάνουν αναγκαία μια τέτοια προϋπόθεση (σα να επρόκειτο για κείμενο του Ηρακλείτου), και μόνο για το λόγο τούτον είναι εκτός πραγματικότητας. Μία ίσια (όχι σκολιά) ματιά στο σκόλιο μπορεί άνετα να μας δώσει την έννοια του περιεχομένου του.

Οι τρεις πρώτοι στίχοι, αντίθετα προς τη βιασμένη άποψη ότι αποτελούν ιδιαίτερον ορισμό του Σιμωνίδη στο θέμα του «ἀγαθοῦ ἀνδρός», για κανένα λόγο δε μας αποτρέπουν από του να θεωρήσουμε ότι αναφέρονται σ' αυτό τούτο το γνωμικό του Πιττακού. Κάτι τέτοιο προκύπτει επίσης από τον Διογένη το Λαέρτιο, Α76, μ' όλο που τούτος μπερδεύει κάπως το κείμενο. Ο Σιμωνίδης λοιπόν θέτει μεν το «πιττάκειον», αλλά ευθύς εξ αρχής το αντιμετωπίζει με τη γνωστή μας ειρωνεία του, που και σε άλλα του ποιήματα αλλά και στο ίδιο τούτο σκόλιο παρακάτω τη συναντάμε. Εν τάξει, λέει, είναι δύσκολο ν' αναδειχτεί κανείς άνδρας αγαθός, και μάλιστα αλάθητος, χωρίς το παραμικρό παράπτωμα⁸. Η ειρωνεία μεταστρέφεται σε σαρκασμό, όταν τον θέλει και «τετράγωνον» (= υπερτέλειον) και στο μυαλό και στα χέρια και στα πόδια (και στα νύχια θα λέγαμε σήμερα) και «τετυγμένον», λεπτορρηγμένον, δίχως το ελάχιστο ψεγάδι. Χαρακτηριστικό είναι ότι στην έκφρασή του αυτήν ο Σιμωνίδης παρωδεί τους ομηρικούς στίχους Ο 641/3, που γράφτηκαν φυσικά για εντελώς διαφορετικές περιστάσεις.

Το γνωμικό του Πιττακού, αν το αναλύσουμε, περιέχει ένα αίτημα, για ηθική τελειότητα, και συνάμα την κριτική για το ότι οι άνθρωποι σχεδόν καθόλου δε συνεισφέρουν στην ικανοποίηση του αιτήματος. Ο Σιμωνίδης αποκρούει την κριτική αυτήν. Συνεπώς προς το πνεύμα που εξέφρασε στην αρχή με την ειρωνεία του, κατηγορεί στους παρακάτω στίχους τον Πιττακό διότι «οὐ τό πιττάκειον ἐμμελέως νέμεται», δηλ. το γνωμικό του απονέμεται, αποτείνεται, εκεί που δεν ταιριάζει: στρέφεται στον ανθρώπινο χώρο, ενώ ηθικά άψογος μόνο ο θεός μπορεί να είναι⁹.

Σύμφωνα με όλα τούτα μπορούμε, στο μέρος του ποιήματος που προκάλεσε την αμφισβήτηση, να δώσουμε την εξής μετάφραση (στίχοι 1-16):

Ναι ΜΕΝ, το ν' αναδειχτεί κανείς άνδρας
αγαθός και αλάθητος είναι δύσκολο — αν μάλιστα
τον θέλουμε υπερτέλειο, και στα χέρια και στα πόδια
και στο νου, μαστορεμένον χωρίς ψεγάδι...

.....

κατ' εμέ ΔΕ το γνωμικό του Πιττακού απευθύνεται εκεί που δεν ταιριάζει, μ' όλο που το διατύπωσε ένας σοφός - δύσκολο (είπε) «έσθλός» να είσαι. Ο Θεός μόνος μπορεί να διεθέτει αυτό το προνόμιο, ενώ ο άνθρωπος¹⁰, όταν τον πιέσει τ' αδιέξοδο, δεν έχει τρόπο ν' αποφεύγει την κακότητα...

Ούτε αντίφαση, ούτε άτοπη προσπάθεια ν' αποδείξουμε ότι στους πρώτους στίχους ο Σιμωνίδης έθεσε κάποιον δικό του ορισμό στο θέμα του αγαθού ανδρός, διαφορετικόν από του Πιττακού. Τον δικό του ορισμό θα τον θέσει στα παρακάτω.

Γ'. *Αλλά για ποιον μιλά ο Σιμωνίδης;*

Αφού αντιμετωπίσαμε τη διχογνωμία ως προς το κείμενο που αποτελεί τη βάση της έρευνάς μας, έρχεται τώρα να μας απασχολήσει το ζήτημα που και ανάγεται στα καθαυτό ενδιαφέροντά μας, την πολιτική σκέψη του Σιμωνίδη. Και ως προς μεν το γνωμικό του Πιττακού, οι ερμηνείες αφήνουν να νοηθεί ότι τούτο αφορά γενικά τους ανθρώπους —αφού άλλωστε δεν έχει και κάποιο συγκεκριμένο υποκείμενο. Πολύ πιθανό να είναι έτσι, αλλά και εύλογα θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι ο Πιττακός, όντας αισυμνήτης, δηλαδή αιρετός τύραννος στην πατρίδα του, μιλάει σε επίπεδο δημόσιου βίου, ενδεχομένως ασκώντας κριτική για τους αντιπάλους του, ή και εννοώντας τον ίδιο τον εαυτό του για να δηλώσει ότι το έργο που του ανέθεσαν και ανέλαβε, δηλ. να κυβερνήσει ως «έσθλός», είναι δύσκολο. Ως προς δε το «σκόλιο» του Σιμωνίδη που διερευνάμε, τα γενικώς παραδεκτά για το νόημά του περίπου τα συνοψίζει ο Σκιαδάς (ό.π. σελ. 422) στο ότι: «οι άνθρωποι δε μπορούν να αποφύγουν να είναι κακοί, όταν τους βρει μια συμφορά που ενάντια της δε μπορούν να παλαίψουν... άνθρωπος πανάμωμος δεν υπάρχει... αν κανείς κάμει κακό παρά τη θέλησή του δεν είναι απαραίτητα κακός· η ανάγκη είναι που φταίει και όχι η δική του προαίρεση...» και επομένως δεν είναι αυτός αξιοκατάκριτος. Μ' άλλα λόγια, αποδίδονται στο ποίημα ηθικές αξιολογήσεις που αφορούν γενικά τους ανθρώπους. Ωστόσο —και είτε αληθεύει είτε όχι η υπόθεση που κάμαμε ότι η αφετηρία των εδώ σκέψεων, δηλ. το γνωμικό του Πιττακού, μας τοποθετεί πιθανώς σε επίπεδο δημόσιου βίου— ο Σιμωνίδης στο προκείμενο με την πρώτη-πρώτη του λέξη, εντοπίζει το θέμα στον *άνδρα*. Τι σημαίνει αυτό; Μην ξεχνάμε ότι αποτελείται στον άρχοντα-κυβερνήτη της Κραννώνας, το Σκόπα. Είναι αλήθεια ότι σε μιαν άλλη περίπτωση είχε διατυπώσει γενικευμένους ηθικούς αφορισμούς που φαίνεται να ανάγουν επίσης την αφετηρία τους στο γνωμικό του Πιττακού. Εννοούμε το ποίημα 36P. Σ' αυτό όμως είναι προφανές ότι ο Σιμωνίδης αναφέρεται στον άνθρωπο γενικά, δεχόμενος ότι «σε λίγους έδωσε ο θεός αρετή που να τη διατηρούν ως το τέλος — και δεν είναι εύκολο να είναι κανείς καλός». Εκεί μνημονεύει τους λόγους που ξεστρατίζουν τον κοινό άνθρωπο από την αρετή: τη δίψα του κέρδους, το πάθος του έρωτα, τη φιλόνηκη διάθεση. Ας προσέξουμε ότι δεν πρόκειται για εξωτερικές περιστάσεις, αλλά για εσωτερικές, ψυχικές του ανθρώπου διεργασίες.

Αντίθετα στο ποίημα που μας απασχολεί, ο Σιμωνίδης, καθώς το είπαμε, επικεντρώνει τις παρατηρήσεις του στον «άνδρα». Σαφώς δεν πρόκειται για τυχαία διατύπωση: εκτός από το ότι η λέξη έχει τεθεί εμφατικά ως η πρώτη βολή του ποιήματος, επαναλαμβάνεται επίμονα και στους στίχους 14, 17 και 36 — και πάντα σ' ενικό αριθμό! Βρίσκεται δε εντελώς έξω από τις λεκτικές συνήθειες του Σιμωνίδη, να χρησιμοποιεί τη λέξη αυτή όταν μιλά για τους ανθρώπους γενικά. Σε τέτοια περίπτωση τους αναφέρει με τους όρους «θνατοί» και «βροτοί» και «ἐπιχθόνιοι» (74P4, 79P1, 76P6, 14P fr. 79, 21P2, 90P4, 111P, 3P5), πάντα δε σε πληθυντικό αριθμό με φαινομενική μόνο εξαίρεση το 21P2· ή και τους αναφέρει απλώς ως «άνθρώπους» (15P1, 20P, 22P2). Οι «βροτοί» και τα παράγωγά των αποτελούν την πλειονότητα — θα είχε δε έναν παραπάνω λόγο να χρησιμοποιήσει κάποιον από τους όρους αυτούς ακριβώς εδώ, όπου γίνεται αντιπαραβολή με τους αθάνατους θεούς. Ούτε άλλωστε τον παρασύρει το γνωμικό του Πιττακού, αφού τούτο είναι διατυπωμένο χωρίς υποκείμενο (37P13). Στο ποίημα 36P6 όπου, καθώς είπαμε, το ίδιο θέμα τον απασχολεί αλλά για τους κοινούς κυρίως ανθρώπους, μεταχειρίζεται τον απροσδιόριστο χαρακτηρισμό «ὀλίγοις». Λαβαίνοντας υπόψη στο σύνολο το έργο του Σιμωνίδη όπως καταχωρίζεται στην έκδοση Page, τη λέξη «ανήρ» συναντάμε στο απροσδιόριστης έννοιας 14P fr. 80, 6, όπου πάντως φαίνεται να έχει κάποια σχέση με την εξουσία. Από κει και πέρα, τη λέξη «άνδρα» αλλού δεν τη βρίσκουμε παρά σε μια μοναδική περίπτωση, στο ποίημα 16P2, όπου πάντως είναι εύλογη η με ειδική σημασία χρήση της: ἄνδρα ὄλβιον ἰδών = άνθρωπο ευτυχισμένο σαν δεις... Και άλλη μια φορά στον πληθυντικό, 26P «ἀνδρῶν ἀγαθῶν», πάλιν εύλογα αφού νοούνται οι πεσόντες στις Θερμοπύλες. Αν πάμε πιο πίσω, στην ανεκτικότερη και ευρύτερη έκδοση Bergk (1853), θα συναντήσουμε ελάχιστη σποραδική χρήση των «ἀνδρῶν» για περιπτώσεις μαχητῶν ή πεσόντων, αλλά κυρίως έχουμε το απόσπ. 114, που κάνει μνεία «ἀνδρός ἀριστεύσαντος...» με αναφορά σε πολιτικόν ἄνδρα, δηλαδή τον τύραννο Ιππία, και επίσης έχουμε το απόσπ. 67 «πόλις ἄνδρα διδάσκει», σωζόμενο από τον Πλούταρχο (784B) σε επιστολή του, όπου ο λόγος γίνεται για συμμετοχή στη δημόσια ζωή.

Σύμφωνα με όλ' αυτά, στο ποίημα που μας απασχολεί, η εμφατική επί τέσσερις φορές χρησιμοποίηση της λέξης «ανήρ» και «άνδρα», χαρακτηριστικά δε σε ενικόν αριθμό, ούτε τυχαία και χωρίς ιδιαίτερη σημασία είναι, αλλ' ούτε — βεβαίως! — μπορεί να εννοεί τους ανθρώπους γενικά. Έχει ειδικό για την περίπτωση βάρος, είναι δε πολύ εύλογο και σύμφωνο με τα παραπάνω να δεχτούμε ότι, όπως ο ποιητής απευθύνεται στον Σκόπα, εννοεί τον πολιτικόν ἄνδρα, τον ἄρχοντα, το φορέα της εξουσίας στην πόλη. Ας μη μας διαφεύγει επίσης ότι, ενώ κατά κανόνα η αρχαιότητα μιλά για «θεούς» σε πληθυντικό αριθμό, εδώ ο Σιμωνίδης στο στίχο 14 αναφέρει «Θεός», πράγμα που σε πρώτη ματιά μας ξαφνιάζει, όταν μάλιστα ο ίδιος αυτός αλλού πάντα (μοναδική εξαίρεση στο 22P3) μιλά για «θεούς» σε πληθυντικό, όπως στα ποιήματα 18P2, 20P, 21P1, 76P5, αλλά και σε τούτο το σκόλιο λίγο πιο κάτω (στιχ. 30). Το γεγονός ότι χρησιμοποιεί ενικό στο στίχο 14 δεν εξηγείται παρά με την εκδοχή ότι προς το Θεό τούτον ανταιπαραβάλλει τον επίσης ένα, τον (πολιτικόν) ἄνδρα, τον κυβερνήτη.

Η τεκμηρίωση του όλου θέματος δεν σταματά εδώ. Στον στίχο 34 ο Σιμωνίδης

μας λέγει, ότι αυτός τον οποίο αφορούν τα λόγια του γίνεται ηθικά αποδεκτός, φτάνει να μην είναι «ἄγαν ἀπάλαμνος». Η λέξη ἀπάλαμνος σημαίνει ανίκανος, αλλά και αλαζών. Αν λάβουμε υπόψη την πρώτη σημασία, ασφαλώς η ανικανότητα δεν νοείται ως ηθικά επίμεμπτη για τους κοινούς ανθρώπους. Είναι όμως επίμεμπτη για τον άρχοντα που, αν είναι ανίκανος, οφείλει να μην κυβερνά. Αλλά και με τη δεύτερη σημασία της αν την πάρουμε, είναι γνωστή η μομφή για αλαζονεία που η αρχαιότητα επέδιδε ειδικά στους τυράννους. Έτσι κι αλλιώς λοιπόν δεν αναφέρεται στους κοινούς ανθρώπους. Αμέσως στη συνέχεια ο Σιμωνίδης συμπληρώνει, ότι του φτάνει επίσης να διαθέτει, αυτός για τον οποίο μιλά, *συνείδηση της δικαιοσύνης που ωφελεί την πόλη* (στίχος 35). Γίνεται νομίζω ολοφάνερο, ότι ο ποιητής έχει ως θέμα του μιαν *ιδιάζουσα* «αρετή» που διέπει, και είναι κατ' αυτόν εύλογο να διέπει, τον άρχοντα, τον ηγεμόνα. Αλλά και πέρα από όλα τούτα, θα μπορούσαμε έστω επικουρικά να επικαλεστούμε το γεγονός, ότι η φράση στην αρχή του ποιήματος «άνδρα αγαθόν γενέσθαι», ή παραπλήσιες, ήσαν κυκλοφορούσες στερεότυπες εκφράσεις στον ελληνικό χώρο οι οποίες αναφέρονταν σε ηγετικά πρόσωπα — αν και όχι απαραίτητα σ' αυτά. Έτσι βρίσκουμε στον Ιππία, DK86, A2.4: «ὁ Νέστωρ ἐν Τροίᾳ ἀλούση ὑποτίθεται Νεοπτολέμῳ τῷ Ἀχιλλέως, ἃ χρῆ ἐπιτηδεύοντα *ἄνδρα ἀγαθόν φαίνεσθαι*». Στον Ηράκλειτο, DK22, B135, έχουμε: «συντομωτάτην ὁδὸν εἰς εὐδοξίαν τὸ γενέσθαι *ἀγαθόν*» (και δε μας ενδιαφέρει εδώ αν είναι γνήσια ηρακλείτειο το ρητό, μας ενδιαφέρει ότι η φράση λεγόταν). Η χρήση αυτή εξηγεί εύλογα και γιατί ο Σιμωνίδης, στην αρχή του ποιήματος αποδίδοντας με τρέχοντα λόγια το γνωμικό του Πιττακού, είπε «αγαθός» αντί εσθλός και «γενέσθαι» αντί έμμεναι, πράγμα που οδήγησε τη φιλολογική έρευνα σε δαιδαλώδεις αναζητήσεις.

Έστερ' από τα παραπάνω μπορούμε να δώσουμε μια μετάφραση ακριβέστερη από εκείνην που παραθέσαμε στα προηγούμενα για τους στίχους 14-16:

Ο Θεός μόνος μπορεί να διαθέτει αυτό το προνόμιο,
ενώ ο πολιτικός άνδρας, όταν τον πιέσει τ' αδιέξοδο,
δεν έχει τρόπο ν' αποφεύγει την κακότητα...

Ίσως εδώ (και αφού είπαμε ότι ο Σιμωνίδης θέλει να είναι σαφής προς το ακροατήριό του) ρωτήσει κανείς, γιατί, ως προς το θέμα μας, δε γίνεται περισσότερο ρητός, αλλά μας αναγκάζει να ψάχνουμε για να εντοπίσουμε τη σκέψη του. Μάλλον σίγουρα, για τις λεκτικές χρήσεις του περιβάλλοντός του ήταν σαφής. Αλλά και πάντα να μην ξεχνάμε τους στίχους 4-10 που μας λείπουν. Είναι πιθανό ότι σ' αυτούς θα είχαμε μια πιο ρητή αναφορά. Άλλωστε, άσχετα προς την άποψη που παρουσιάζουμε εδώ, υποστηρίζεται από ορισμένους ερευνητές ότι οι στίχοι ακριβώς αυτοί αναφέρονται στο Σκόπα, ο δε Πλάτων για τούτο δεν τους μνημόνευσε στο διάλογο, επεξηγούν οι ερευνητές, επειδή δεν είχαν σχέση με την αντιγνωμία, που αναπτυσσόταν σ' αυτόν (αλλά βλέπε και ό,τι είπαμε στη σημ. 6).

Δ'. Ένας κατά Σιμωνίδη «Ηγεμόνας»

Σύμφωνα με τα παραπάνω ο Σιμωνίδης, αποτεινόμενος στον Σκόπα, αναπτύσσει την άποψή του για τις απαιτήσεις που λογικά πρέπει να έχει κανείς ως προς την ηθική ενός κυβερνήτη. Θα μπορούσαμε εδώ να κάνουμε και μια υπόθεση για τα πραγματικά περιστατικά που οδήγησαν στην ανάπτυξή του αυτή, υπόθεση που —βάσιμη είτε μη— είναι ανώδυνη για το ουσιαστικό περιεχόμενο της διαπραγματεύσής μας και απλώς προσφέρει μια ολοκλήρωση της εξωτερικής εικόνας. Ο Σκόπας φαίνεται να είχε τη φήμη καλού κυβερνήτη (και δεν αναιρεί τη φήμη αυτήν η ανεκδοτολογία που τον παρουσίαζε ως φίλον της οινοποσίας). Ίσως όμως, σε μια δύσκολη στιγμή της πολιτείας του, αναγκάστηκε ν' αδικήσει κάποιον, να φερθεί σκληρά. Ακούστηκε τότε γι' αυτή του τη συμπεριφορά, «καλά το είπε ο Πιττακός: δύσκολο να είναι κανείς αγαθός», λόγος που πίκρανε το Σκόπα. Και ο Σιμωνίδης στο προκείμενο έρχεται να αναπτύξει την άποψή του, που οπωσδήποτε ανακουφίζει τον άρχοντα από τη στενοχώρια του αυτήν — δίνοντας και σε μας ένα αξιόλογο για την πολιτική σκέψη κείμενο¹¹.

Ο ποιητής λοιπόν διατυπώνει μια ειδική ηθική και περιγράφει μια ιδιαίτερη «αρετή» γι' αυτόν που ασκεί εξουσία. Πέρα από του πειρασμούς των κοινών ανθρώπων, την αισχαροκέρδεια, το ερωτικό πάθος, την εριστική διάθεση, που καταγράφονται στο ποίημα 36P, ο άρχων αντιμετωπίζει αναγκαστικές καταστάσεις σε υψηλό επίπεδο. Η «ἀμήχανος συμφορά» του στίχου 16 δεν είναι η συμφορά με τη σημερινή σημασία της λέξης. Είναι η συνδρομή περιστατικών (καλών ή κακών, αλλά συνήθως το δεύτερο), η «συγκυρία» όπως έγινε συνήθεια σήμερα να λέμε, που δεν του αφήνει ελεύθερη επιλογή αποφάσεων («ἀμήχανος») για να ενεργήσει σύμφωνα με τις πραγματικές του διαθέσεις. Επομένως το γνωμικό του Πιττακού, το αίτημα για ηθικήν ακεραιότητα και απόλυτην αρετή, δε μπορεί παρά να ισχύει μόνο για τους θεούς, για το λόγο ότι εκείνοι δεν αντιμετωπίζουν αναγκαστικές καταστάσεις. Διότι, εάν υπήρχε περίπτωση, ούτε αυτοί θα πήγαιναν ενάντια στην «ανάγκη» (στίχοι 29-30). Και κάθε κυβερνήτης παρουσιάζεται καλός αν τα πράγματα του έρχονται ευνοϊκά, αναγκαστικά όμως γίνεται κακός αν στο χειρισμό του λειτουργήματός του αντιμετωπίζει αντίξοες περιστάσεις και αδιέξοδα (στίχοι 17-18).

Διατυπώνεται έτσι μια —θα λέγαμε— «θεωρία της ανάγκης» σε επίπεδο εξουσίας. Και μαζί τίθεται ένα θέμα ελευθερίας αποφάσεων και προαιρέσεως. Η ηθική εκτίμηση για τον άρχοντα μεταφέρεται από τα έργα στις προθέσεις του. Ο ποιητής με αρνητική διατύπωση επιδοκιμάζει εκείνον, «ἐκὼν ὅστις ἔρδη μηδὲν αἰσχρόν». Επομένως αποδοκιμαστέος είναι ο άρχων όταν όχι από εξωτερικές συγκυρίες αλλά από εσωτερική διεστραμμένη διάθεση ενεργεί άδिका. Να μη μας περνά απαρατήρητη εδώ η διαφορά που υπάρχει σε σύγκριση με την ηθική των κοινών θνητών, όπως την είδαμε στο ποίημα 36P. Σ' αυτό, καθώς και ήδη είπαμε, καταγράφονται εσωτερικές ανθρώπινες διεργασίες που οδηγούν σε επιλήψιμη συμπεριφορά, για την οποία πάντως ο ποιητής δείχνει «κατανόηση». Αλλά στην περίπτωση του άρχοντα, τέτοιες εσωτερικές αδυναμίες δε δικαιολογούνται. Εκείνο που μόνο δικαιολογείται είναι η «ἀμήχανος συμφορά» με την έννοια που ήδη αναφέραμε, η πίεσή

των γεγονότων που αντιμετωπίζει ο κυβερνήτης μιας πόλης. Δεν είναι επιλήψιμη λοιπόν η συμπεριφορά του, όταν κάμει κάτι κακό στην προσπάθειά του ν' αντιμετωπίσει αναγκαστικές καταστάσεις που σχετίζονται με τη σωστή διακυβέρνηση της πόλης του. Πρόκειται για τη συλλογιστική σειρά, που κάπως αργότερα θα οδηγήσει την πολιτική σκέψη να διατυπώσει την αρχή «ο σκοπός αγιάζει τα μέσα».

Ο Σιμωνίδης, μη ξεχνώντας και το λυρισμό της ποίησής του, παρεμβάλλει τον εαυτό του στις εκτιμήσεις αυτές, δηλώνοντας την προσωπική του στάση στο θέμα, πάντα βεβαίως μέσα στη σειρά σκέψεων που αναφέραμε προηγουμένως (στίχοι 21-26). Εγώ, λέει, δε θα χαλάσω τη μικρή ζωή μου με φρούδες ελπίδες, αναζητώντας τον υπερτέλειο άνθρωπο — αλλά αν τον βρω, θα σας ειδοποιήσω (θα σας «τηλεγραφήσω» λέμε σήμερα). Εδώ ανακλύπτει ξανά η σκωπτική διάθεση του ποιητή, που επισημάναμε και στην αρχή, στρεφόμενη τώρα μάλλον προς εκείνους που έβλεπαν στα όνειρά τους την τέλεια διακυβέρνηση και συνεχώς κατηγορούσαν τις υπάρχουσες καταστάσεις. Δεν είμαι φιλοκατήγορος, λέει ο ποιητής (στίχοι 33-36), και μου φτάνει όποιος δε γίνεται κακός με το έτσι το θέλει, όποιος δεν είναι αλαζών, αλλά διέπεται από το αίσθημα δικαιοσύνης που ωφελεί την πόλη — κοντολογής ο σωστός (πολιτικός) άνδρας («ύγιής άνήρ»), που, εννοείται, δε μπορεί να είναι απαλλαγμένος από ανθρώπινες ανεπάρκειες. Έτσι, συμπερασματικά, η διαγωγή του στο σύνολό της είναι καλή, είναι κοινωνικά αποδεκτή, αν δεν κλείνει μέσα της κάτι αισχρό, ειδικά κάτι που να πηγάζει από μια διεστραμμένη του άρχοντα βούληση.

Ε'. Σταθμός στην πολιτική σκέψη

Είναι φανερό ότι οι παραπάνω θέσεις του Σιμωνίδη, αν τις έχω αποδώσει σωστά, μας οδηγούν πολύ μακριά από το ομηρικό ιδεώδες του κυβερνήτη, από τους διογενείς βασιλές, που συγκέντρωναν όλες τις αρετές και που ο θεός μιλούσε με το στόμα τους. Ωστόσο οι «προσγειωμένες», θα λέγαμε, θέσεις του ποιητή δε θα μπορούσαν ν' ακουστούν — και μάλιστα με τόση δύναμη επιβολής — αν το μυθικό και το ηρωϊκό ιδεώδες δεν είχαν περάσει πια στα υπόγεια της Ιστορίας. Ο Σιμωνίδης είναι ο άνθρωπος που ζει έντονα την εποχή του, και που συγχρόνως την εκφράζει αλλά και παραπέρα τη δημιουργεί. Για τον Λέσκυ (ο.π. σελ. 283), ο ποιητής μας αποτυπώνει πλευρές της ζωής με μεγάλη σαφήνεια, τείνοντας σε μερικά σημεία προς τη σοφιστική, που μια γενεά αργότερα αναστάτωσε την πνευματική ζωή της Αθήνας. Ήδη το γεγονός ότι τοποθέτησε τον άνθρωπο στο κέντρο της χορικής του ποίησης, βρίσκεται σ' αυτή τη γραμμή. Στο σκόλιο προς το Σκόπα, συνεχίζει ο Λέσκυ, βλέπουμε την τάση του για κριτική, η οποία βάζει αντιμέτωπο προς την παραδοσιακή αξιολόγηση το αποτέλεσμα της δικής του σκέψης. Να προσθέσω ότι η κριτική αυτή, εάν σωστά την έχω τοποθετήσει σε επίπεδο εξουσίας, αποτελεί σημαντικό σταθμό για την αρχαία ελληνική πολιτική σκέψη. Στη συμπεριφορά των κυβερνώντων, εκείνο που μέχρι τότε λογαριάζονταν ως επιλήψιμο, κρίνεται τώρα υπό ορισμένες προϋποθέσεις «αναγκαίο» και ενδεικνυόμενο. Εισάγει

έτσι ο Σιμωνίδης τη θεωρία για μια χωρίς προσχήματα σκληρή ηθική της εξουσίας —ηθική την οποία λίγο αργότερα θα συναντήσουμε τόσο έκδηλη στις θουκυδίδειες περιγραφές. Μα πιο πολύ όλα τούτα μας πηγαίνουν, αιώνες κατόπιν, στην αμφιλεγόμενη μορφή που με μια βροντερή παρουσία εγκαινίασε τη νεότερη ευρωπαϊκή πολιτική θεωρία.

ΣΤ'. Πρόδρομος του Μακιαβέλι

Ο Σιμωνίδης, με τη θέση του που αναπτύξαμε για την ηθική του Ηγεμόνα, γίνεται ο μακρινός πρόδρομος του Μακιαβέλι στο χώρο της ελληνικής αρχαιότητας. Αλλά και πριν από τη συγκεκριμένη τούτη θέση, γίνεται ο πρόδρομός του στη μέθοδο συναγωγής συμπερασμάτων για την κατάσταση μιας πολιτικής θεωρίας. Ο ποιητής από την Κέα εξάγει τα συμπεράσματά του από μια διαπεραστική αλλά και στυγνή, χωρίς προϋδεασμούς, παρατήρηση της γύρω του πραγματικότητας — στολίζοντας μάλιστα με το σαρκασμό του όσους σκέφτονταν κατά διαφορετικό τρόπο. Ο Μακιαβέλι βγάζει κι αυτός τα συμπεράσματά του ακριβώς με την ίδια μέθοδο, απορρίπτοντας τον έως τον καιρό του δεσπύζοντα απαγωγικό τρόπο σκέψης. Με τη νεοτερίζουσα τούτη θεώρησή του, οι δύο έννοιες που τόσο τις είχε συνδέσει ο Αριστοτέλης, ηθική και πολιτική, παίρνουν μεγαλοπρεπώς διαζύγιο.

Η παρούσα θέση μας πολύ απέχει από του να υποστηρίξει ότι ο Σιμωνίδης φτάνει στον αμοραλισμό του Μακιαβέλι. Οι διαφορές ανάμεσά στους δύο είναι μεγάλες. Μεταξύ άλλων, ο Μακιαβέλι κινείται μέσα στην τότε ευρωπαϊκή αντίληψη, ότι οι λαοί υπήρχαν για τους ηγεμόνες των — αντίληψη ξένη προς την ελληνική σκέψη. Κι ακόμη, η ελληνική έννοια της δημόσιας ηθικής, ως κανόνων συμπεριφοράς που επιβάλλονται από τη λογική για την επιδίωξη του κοινού συμφέροντος, δεν έλειψε ποτέ από την περί πολιτικής ιδέα των αρχαίων ελλήνων. Εκεί όμως που οι δύο άνδρες συμπίπτουν — και όπου ο Σιμωνίδης αληθινά στάθηκε ο πρόδρομος του Μακιαβέλι— είναι ότι και οι δύο απομυθοποίησαν την αρετή της εξουσίας, αντιμετώπισαν ρεαλιστικά τα δεδομένα της πολιτικής και οδηγήθηκαν στο να επισημοποιήσουν μian ειδική ηθική για τον «Ηγεμόνα», για τον άνθρωπο γενικά που σηκώνει στους ώμους του τη διακυβέρνηση ενός τόπου, οπότε και έχει ν' αντιμετωπίσει επιτακτικές καταστάσεις. Εδώ, στην πρώτη θέση τοποθετείται η διασφάλιση και επιτυχία του σκοπού, είτε αυτός είναι ιδωμένος απλώς ως διατήρηση της εξουσίας, είτε ως η μέσω αυτής επιδίωξη γενικότερων συμφερόντων. Με τη λογική τούτης της αρχής, ο σκοπός είναι τόσο ψηλός, ώστε πρέπει να υπηρετηθεί με κάθε μέσο. Και επομένως ο επιφορτισμένος με την επιτυχία του, ο ηγεμόνας, για τα μέσα που χρησιμοποιεί δεν κρίνεται με την ηθική των κοινών ανθρώπων. Διαμορφώνεται έτσι μια κατά Σιμωνίδην ειδική «αρετή» του ηγεμόνα, όπως την περιγράψαμε στα προηγούμενα. Και επίσης μια ανάλογη «αρετή» κατά τον Μακιαβέλι, όπως προκύπτει από τα δύο βασικά έργα του πολιτικής θεωρίας, ιδίως από το γνωστότατο «Ο Ηγέμονας». Θυμίζουμε στίχους του Σιμωνίδη που αναφέραμε πιο πάνω:

... ο πολιτικός άνδρας, όταν τον πιέσει τ' αδιέξοδο, δε μπορεί ν' αποφύγει την κακότητα...

Και ο Μακιαβέλι¹²:

... ο ηγεμόνας... δε μπορεί να διατηρήσει όλες εκείνες τις ιδιότητες που γι' αυτές οι άνθρωποι θεωρούνται ενάρετοι.

Ο Σιμωνίδης:

... θεληματικά να μην κάνει το κακό· αλλά με την ανάγκη ούτε οι θεοί δεν τα βάζουν.

Και ο Μακιαβέλι¹³:

πολλές φορές είναι αναγκασμένος, για να σώσει τη θέση του και την εξουσία του, να κάνει πράξεις αντίθετες στην καλή πίστη, τη φιλανθρωπία, τη θρησκεία.

Ξανά ο Σιμωνίδης:

... ο καθένας πολιτικός, όταν του έρχονται όλα βολικά, παρουσιάζεται καλός — αν όμως ανάποδα, γίνεται κακός.

Και ο Μακιαβέλι¹⁴:

... να είναι καλός όταν μπορεί· όταν όμως η ανάγκη του το επιβάλλει, να γίνεται κακός.

Σύμφωνα με όσα αναφέραμε στα προηγούμενα (Κεφάλ. Δ') ο Σιμωνίδης, εντασσόμενος σε πάγιες ελληνικές παραδοχές, δίνει μian ισχυρότερη έμφαση στη βούληση και στην αγαθή προαίρεση του Ηγεμόνα, την οποία μόνο η *ανάγκη* επιτρέπεται να κάμψει, ώστε να οδηγήσει αυτόν σε κακότητα. Η ιδέα της ανάγκης φαίνεται να διαπνέει και το έργο του Μακιαβέλι, μ' όλο που η αγαθή προαίρεση σ' αυτό δεν έχει τέτοια αποκλειστικότητα, δε βαραίνει και τόσο πολύ. Ωστόσο ο αμοραλισμός τούτου, που τον έχουμε κιόλας αναφέρει, δεν αναιρεί το γεγονός ότι ο έλληνας της αρχαιότητας και ο ευρωπαίος του νεότερου κόσμου συνέπεσαν σ' ένα καίριο σημείο πολιτικής σκέψης, στην αναγνώριση αυτής της *ιδιάζουσας «αρρετής»* για τον Ηγεμόνα — σύμπτωση που, αν επιθυμείτε, εξηγείται επίσης με το κατά τον Μακιαβέλι υπόβαθρο της Ιστορίας, ότι δηλ. «ο κόσμος υπήρξε πάντοτε ο ίδιος» και η φύση των ανθρώπων δεν άλλαξε¹⁵.

Με όσα συνεπώς υποστηρίξαμε, διόλου δεν εννοούμε ότι ο Μακιαβέλι άντλησε φάτα από το Σιμωνίδη¹⁶. Λέμε απλώς ότι η ελληνική σκέψη και στο σημείο τούτο προηγήθηκε —υποδηλώνοντας ότι δύσκολα θα βρεθεί χώρος του ανθρώπινου πνεύματος στον οποίο να μην έχει προηγηθεί.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Τούτο έχει καταχωρηθεί ως υπ' αριθ. 4 στην έκδοση Diehl, *Anth. Lyr. Gr.*, Leipzig 1934-42, και ως υπ' αρ. 37 στην έκδοση Page, *Poetae Melici Gr.*, Oxford 1962, 2η 1975. Την τελευταία λάβαμε υπόψη τόσο για το κείμενο του ποιήματος όσο και για τις άλλες σχετικές παραπομπές.
2. Λέσκυ, *Ιστορία Αρχ. Ελλ. Λογοτεχνίας*, μεταφρ. Τσοπανάκη, 1985, σελ. 261. Βλ. και Αριστοφ. *Νεφέλαι*, 1355 επ.
3. Σκιαδάς, *Αρχαϊκός Λυρισμός*, τόμος 2, 1981, σελ. 421.
4. Βλ. π.χ. και τον αναχρονισμό σχετικά με τον Φερεκύδη στο διάλογο που μας απασχολεί, 327d.
5. Για «πολύ αυθαίρετην ερμηνεία» του Πλάτωνα μιλά ο Λέσκυ, ό.π. σελ. 282. Για τις αλλεπάλληλες παρερμηνείες και την ειρωνεία στο θέμα, βλ. επίσης «Πλάτωνος Πρωταγόρας», έκδ. Ζαχαροπούλου, σελ. 98 σημ. 1, σελ. 102 σημ. 1, σελ. 104 σημ. 1, σελ. 105 σημ. 3, σελ. 108 σημ. 1.
6. Το ότι ο πλατωνικός χειρισμός γίνεται με ανάλαφρο και ειρωνικό τρόπο φαίνεται έντονα — κι όχι μόνο από τις τραβηγμένες παρερμηνείες του Σωκράτη. Ο τελευταίος τούτος, ενώ στην αρχή δηλώνει ότι το σκόλιο το γνωρίζει καλά κι έχει ασχοληθεί μ' αυτό, επίσης ότι το έχει βρει να είναι «καλῶς» και «ὀρθῶς» συγκροτημένο, ο δαιμόνιος αυτός ανιχνευτής των εννοιῶν δεν είχε προσέξει την αντίφαση! και έπαθε ίλιγγο από το σάστισμα όταν του την παρουσίασε ο Πρωταγόρας... Για να στηθεί το επεισόδιο, ίσως δεν είναι άσχετη και η αποσιώπηση των στίχων που λείπουν. Έχουμε και άλλη περίπτωση όπου ο Πλάτων, αποδεδειγμένα εκεί, αποσιωπά στίχους που δε συμφέρουν στο σκηνικό του. Βλ. Γοργία 484b, με τον Καλλικλή να απαγγέλλει μέρος από ποίημα του Πινδάρου, λέγοντας για το υπόλοιπο ότι δεν το θυμάται.
7. Για σχετικά, βλ. Σκιαδά, ό.π., σελ. 420 επ., όπου και εκτενής παράθεση βιβλιογραφίας.
8. Τούτη είναι η εξήγηση του «ἀλαθέως» και όχι το «αληθῶς», όπως συνήθως μεταφράζουν παρασυρόμενοι από τον πλατωνικό διάλογο — βλ. και το αντίστοιχο ουσιαστικό στο 36P5: «ἀλάθεια».
9. Το πῶς θ' αποδοθεί εδώ η λέξη «νέμεται» έχει καίρια σημασία. Υπάρχει επίσης ένα «μέν» στον πρώτο στίχο, που δεν το άφησε απαρατήρητο ο Σωκράτης (βλ. 343d). Ο δε Μιστριώτης (Πλατ. Πρωταγόρας, Εισαγωγή, σελ. 26) σχολιάζει το γεγονός, χωρίς ούτε ο πρώτος ούτε ο δεύτερος να ξεφεύγουν από τη διελκυστίνδα του «γενέσθαι — ἔμμεναι». Ωστόσο το «μέν» αυτό παίζει καίριο ρόλο, έχοντας την απόδοσή του στον στίχ. 11: «οὐ-δέ μοι...».
10. Μιαν ακριβέστερη απόδοση της λέξης τούτης βλ. παρακάτω.
11. Εντελῶς διαφορετικὴν εκδοχὴν και εικόνα των πραγμάτων παρουσιάζει ο Μιστριώτης, ό.π. σελ. 59-60. Αλλά αυτό καθαυτό το ποίημα δε δικαιολογεί καθόλου την εκδοχὴ Μιστριώτη. Επίσης τα από τον Λέσκυ αναφερόμενα, ό.π. σελ. 280, είναι πλήρως αντίθετα προς την εικόνα που ο έλληνας σχολιαστής μας παρέχει.
12. Ν. Μακιαβέλι, «Ο Ηγεμόνας», ελλ. μεταφρ. στη σειρά «Κλασσικά και Νέα Γράμματα», Κεραμεύς, Αθήνα, Κεφάλ. 18ο, σελ. 84.
13. Συνέχεια με το προηγούμενο.
14. Ό.π., σελ. 85.
15. Το τελευταίο τούτο στοιχείο παρμένο από Θ. Βέικον, «Θεωρία και Μεθοδολογία της Ιστορίας», Θεμέλιο 1987, σελ. 29.
16. Έχει υποστηριχθεί ότι ο Μακιαβέλι κατέστρωνε τις σκέψεις του χρησιμοποιώντας ως πρότυπο λόγους του Ισοκράτη. Επίσης ότι ο «Ηγεμόνας» του έχει αφετηρία το βιβλίο επί της θεωρίας των επαναστάσεων από τα «Πολιτικά» του Αριστοτέλη. Υπάρχει επίσης μια αντιστοιχία μεταξύ Αριστοτ. και Μακιαβέλι στην υιοθέτηση της ιδέας για «μεικτό» πολίτευμα. Άλλοι συγγραφείς αρνούνται την αριστοτελική επίδραση.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΔΕΝΔΡΙΝΟΣ
ΑΘΗΝΑ